

Комар Володимир

*Професор. Доктор історичних наук
Завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
(м. Івано-Франківськ. Україна)*

Андрусишин Наталія

*Бакалавр історії та археології
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
(м. Івано-Франківськ. Україна)*

КОЗАКИ В ПРОМЕТЕЇВСЬКОМУ РУСІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Резюме: Розкрито, що для активізації сепаратистських тенденцій у радянських республіках влада Польщі активно використовувала емігрантів з Росії, зокрема козаків. Протистояння з українськими й кавказькими емігрантами унеможливили входження козаків до прометеївських організацій під егідою Польщі. Однак польсько-козацька співпраця продовжувалася протягом усього міжвоєнного періоду.

Ключові слова: козацька еміграція, «Вільне козацтво», І. Білий, прометеїзм.

Summary: It is revealed that the Polish authorities actively used emigrants from Russia, including Cossacks, to intensify separatist tendencies in the Soviet republics. Confrontations with Ukrainian and Caucasian emigrants made it impossible for Cossacks to join Promethean organizations under the auspices of Poland. However, Polish-Cossack cooperation continued throughout the interwar period.

Key words: Cossack emigration, “Free Cossacks”, I. Bilyi, Prometheism.

Концепція прометеїзму була спрямована на розпад Радянського Союзу з перспективою утворення в Східній Європі федерації демократичних держав під егідою Польщі. Її складовими були: антирадянська, антиросійська й антикомуністична спрямованість; східний напрямок політичної, економічної та культурної експансії; федераційний устрій майбутньої держави, опертий на принципах лібералізму та європейської демократії; і, найголовніше, великодержавна суть, без якої прихильники прометеїзму не уявляли майбутнього існування Польщі. З метою реалізації концепції прометеїзму в еміграції під егідою Польщі повстав прометеївський рух, учасниками якого стали українці (петлюрівці), грузини, азербайджанці, горці Північного Кавказу, народи Туркестану, поволзькі й кримські татари, козаки та інші народи колишньої царської Росії. Це відбулося в період вимушеного відходу Ю. Пілсудського від влади в 1923–1926 рр. [1, с. 126]. Помітне місце в політиці прометеїзму Польщі міжвоєнного періоду відводилося козацькій еміграції. Близьке сусідство Кубанської республіки й Української Народної Республіки (УНР), їхні взаємини в еміграції у рамках прометеївського руху ще не стали предметом спеціального дослідження, що й підкреслює актуальність обраної теми для вітчизняної політики і науки.

Уперше актуалізована нами тема стала предметом дослідження польських істориків Юзефа Левандовського [2] й Сергіуша Мікуліча [3]. У російській історіографії згадана тема частково відображена в статті Тетяни Симонової [4]. В українській історичній науці політика прометеїзму Польщі досліджувалася лише фрагментарно. Зважаючи на актуальність теми, ми поставили завдання проаналізувати роль і місце козацької еміграції в політиці прометеїзму Польщі міжвоєнного періоду.

У ході Громадянської війни в Росії були проголошені незалежна Донська (15 вересня 1918 р.) і Кубанська (5 грудня

1918 р.) республіки [5]. Території постійного проживання козаків стали місцем воєнних дій між Червоною Армією і військами генерала А. Денікіна. Після поразки Добровольчої армії вся сила більшовиків була спрямована проти незалежної Кубанської республіки. Лише в останній фазі Громадянської війни в липні 1920 р. донські козаки у складі армії генерала П. Врангеля виступили спільно з кубанськими, терськими й астраханськими козаками. Під натиском переважаючого ворога вони покинули свої землі й емігрували як «організована держава на чолі з власним президентом, урядом, армією, парламентом, частиною цивільного населення» [6].

Козацька еміграція розпочала свою історію ще в кінці 1919 р. Першими політичними емігрантами стали 10 членів Кубанської крайової ради, яких керівництво Добровольчої армії примусово вислало до Константинополя. Згодом за кордон, зокрема до Сербії та Болгарії, переправлялися поранені й хворі козаки. У листопаді 1920 р., після захоплення Криму більшовиками, козаки разом із Добровольчою армією евакуювалися через Боспор до Туреччини. Опинившись за кордоном у таборах для інтернованих, козаки зазнали моральних і матеріальних труднощів. Вони були позбавлені можливості знайти роботу. Від безвиході деякі з козаків поверталися в СРСР, а інші втікали до Румунії та Чехословаччини, Німеччини й Франції [7].

Уповноважені представники Донської та Кубанської республік зверталися до польського уряду з пропозиціями військово-політичної співпраці. У червні 1920 р. кубанський уряд направив спеціальну військову місію до Варшави й до уряду УНР у складі отамана І. Білого, І. Івасюка, П. Сулятицького з метою порозуміння в справі координації боротьби з Радянською Росією, у стані війни з якою перебували Польща, УНР та козаки. Білий добився аудієнції маршала Пілсудського. Однак загалом свого завдання місія не виконала, бо завершилася війна й козацькі армії опинилися в еміграції. Навесні 1921 р.

до Варшави прибула делегація Донського Військового Круга на чолі з заступником голови полковником М. Гнілорибовим. Білий і Гнілорибов шукали допомоги в союзників, щоби підтримати козацький незалежний рух (Іванюк і Сулятицький на той час уже переїхали до Відня). Восени 1921 р. М. Гнілорибов за підтримки очільника Російського евакуаційного комітету Б. Савинкова ініціював у еміграції видання першого козацького часопису «Голос казачества». Він виходив до кінця 1922 р. за редакцією І. Білого (секретарем був М. Фролов) і пропагував ідею козацького національного визволення [8].

Співпраця з козацькою еміграцією стала важливою ділянкою державної політики Польщі під керівництвом Начальника держави Ю. Пілсудського. По-перше, завдяки польсько-козацькій співпраці можна було ефективно «шантажувати будь-яке можливе починання українців»; по-друге, для здобуття перемог на півдні Росії необхідно було заручитися підтримкою козаків [9]. Вище командування Збройних Сил Польщі оцінювало території Кубані, Дону й Південного Уралу як основну базу формування кавалерії Червоної Армії [10].

Значна увага з боку керівництва прометеївського руху приділялася козацькій еміграції, яка вирізнялася чисельністю й організованістю [11]. Один із найбільших козацьких осередків був у Франції. У Парижі знаходилися також представники козацьких республік, передусім із Дону й Кубані, а також калмики під керівництвом Шамби Балінова [12]. Другим за впливовістю був козацький осередок у Чехословаччині. У 1927 р. за ініціативою отамана І. Білого в Празі було створено організацію під назвою «Вільне козацтво», завданнями якої були боротьба з СРСР і російськими монархістами, пропаганда ідей самостійної держави – Казакії, здобуття прихильників у козацькому середовищі [13]. Її головною метою стало визволення козацьких земель від Росії та створення самостійної держави – Казакії [14].

Отаман І. Білий перший серед своїх соратників став творцем козацького національно-визвольного руху [15]. Своє прагнення козаки пояснювали так: «Поклик до свободи і незалежності Козацтва не означає сіяти ненависть і зло щодо російського народу і його державності. Росія (СРСР) у минулому і сьогодні проводить політику нехтування національних інтересів інших народів. Козацтво повинно звільнитися і створити свою державу. Російське – росіянам, а козацьке – козакам. Не ненависть до чужого, а любов до свого повинна стати основним мотивом незалежницької праці козацтва в еміграції» [16]. Проголосивши гасло об'єднання козацьких земель, група І. Білого поступово об'єднувала розрізнені осередки донських, кубанських, терських, уральських і калмицьких козаків в еміграції.

Перший комітет «Вільного козацтва» представляли донські (генерал Т. Стариков, генерал І. Бикадоров та ін.) й кубанські (І. Білий, С. Федоров) козаки. Протягом 1928 р. до них долучилися козаки Шамби Балінова та Санжи Баликова, створюючи калмицьку організацію. На початку 1929 р. приєдналися терські козаки (Є. Прокопов, С. Медведєв та ін.). Тобто «Вільне козацтво» складалося з чотирьох союзних організацій козаків: кубанських, донських, терських і калмицьких [17]. Спільною метою для них було об'єднання козацьких територій у таких кордонах: на півночі – згідно з пунктами, встановленими за часів отаманства на Дону генерала Краснова в 1918 р.; на сході – уздовж ріки Урал, на півдні – уздовж Терека й Чорного моря, на заході – кордон Дону з Україною, який був визначений у 1918 р. У склад козацької держави мали ввійти території колишньої Чорноморської і Ставропольської губернії, а козацькі війська – на правах національної або територіальної автономії [18].

З метою поширення козацької ідеології отаман І. Білий організував у 1927 р. видання двотижневика «Вільне козацтво». До 1934 р. журнал виходив у Празі, а пізніше в Пари-

жі, куди переїхало керівництво організації [19]. Провідною ідеєю журналу була пропаганда визволення козацьких земель від іноземного панування і відбудова незалежної козацької держави. Пропагандистська діяльність мала сприяти формуванню суспільної думки про те, що козаки були не суспільною верствою, а окремим народом. На цьому шляху козацька еміграція зіштовхнулася з непримиренною позицією російської білогвардійської інтелігенції, яка виступала на сторінках паризьких видань «Последние новости» та «Возрождение» [20]. Вони засуджували появу вільного козацького руху й уважали козаків невід'ємною частиною російського народу.

В еміграційному середовищі не існувало єдиних поглядів на козацьку проблему. Перманентні конфлікти були наслідком ідеологічних розбіжностей, а їхнім результатом став поділ на ворожі між собою групи [21]. Частина діячів на чолі з І. Бикадоровим у 1930 р. перейшла в опозицію до «Вільного козацтва». Персональні суперечки всередині козацького руху в 1933 р. призвели до розбіжностей між С. Баликовим, Ш. Баліновим та І. Білим [22]. У результаті цього калмицькі козаки перейшли в опозицію до І. Білого, якого звинуватили у прагненні диктаторських повноважень й утворенні Тимчасового центру вільного козацтва у Братиславі. Метою опозиції було усунення І. Білого від посади голови й редактора «Вільного козацтва». Для цього повинен був відбутися загальнокозацький з'їзд, на якому мали вибрати нове керівництво організації. Конфронтація в козацькому середовищі тривала до 1938 р. й постійно загострювалася [23].

Однак опозиція до отамана І. Білого протрималася в цілості лише короткий відрізок часу. З 1935 р. вона почала розпорошуватися. За неповні чотири роки було створено сім козацьких центрів. Експозитура №2 Генштабу Польщі, яка здійснювала керівництво міжнародним прометеївським рухом, виявляючи добру обізнаність у протиріччях козацького

середовища, підтримувала всі групи, що ставили собі за мету відокремлення від Росії [24]. За умов розбиття єдності козацької еміграції польські чинники все більше схилилися до підтримки групи отамана І. Білого.

На противагу їй в еміграції утворився політичний осередок навколо журналу «Казакія». До цієї групи належали Г. Глазков, І. Колесов, С. Федоров, С. Єрем'єнко [25]. Засуджуючи діяльність І. Білого, вони зверталися з пропозиціями співпраці до керівництва Генштабу Польщі, щоб переорієнтувати до них польські субсидії [26].

Від моменту свого створення організація «Вільне козацтво» ставила за мету входження до організації під егідою Польщі «Прометей», яка була створена у Варшаві в кінці 1928 р. Її офіційна назва – «Клуб “Прометей” – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України» [27]. На перешкоді цьому стали горці Кавказу й українці (петлюрівці), адже між ними й козаками на батьківщині існували територіальні конфлікти. Негативне ставлення горської еміграції зводилося до претензій щодо земель Терського козачого округу. Українці не погоджувалися з окресленням кордонів Кубанського округу, мотивуючи це тим, що 70 % кубанців розмовляли українською мовою й були за походженням українцями. Білий від імені редакції журналу «Вільне козацтво» звертався з вимогою до керівництва Державного Центру (ДЦ) УНР в еміграції визнати існування окремого козацького народу: «...якщо хочете порозуміння з козацтвом, то визнайте передусім ідеї та програму Казакії – об'єднаної держави козаків... Коли відкинете свою концепцію окремих козацьких держав, а також будете рахуватися з думкою самого козацтва і його національно-визвольним рухом, тоді між козаками й українцями не буде перешкод для щирого і повного порозуміння» [28].

У 1933–1934 рр. політичні погляди І. Білого знайшли підтримку з боку керівництва Експозитури № 2, яке висловилося за входження «Вільного козацтва» до складу «Прометей». Однак позиція українців залишалася незмінною. Вони відмовлялися визнавати існування окремого козацького народу, а зокрема кубанських козаків уважали українцями [29]. Полеміка в пресі між міністром пропаганди УНР Р. Смаль-Стоцьким та І. Білим щодо цього викликала занепокоєння в польському таборі. Начальник Експозитури № 2 доручив зробити зауваження одному й іншому, що вони нетактовно поведуться в питаннях, які схвалюють урядові чинники Польщі [30]. Як результат загострення козацько-українських і козацько-горських відносин козаки ставили під сумнів своє членство в організації «Прометей».

Незважаючи на це, козаки одержували матеріальну підтримку з боку польського керівництва прометеївського руху. Перша грошова дотація надійшла ще 5 грудня 1928 р. з Експозитури № 2 на адресу консула Польщі у Празі Т. Любачевського, який курував т. зв. козацьке питання. З 21 січня 1930 р. його місце посів майор Кжимовський, який став керівником розвідувального осередку «Тарас» у Празі. На території Румунії козацькими проблемами займався військовий аташе посольства Польщі полковник Міхаловський. У 1937 р. для І. Білого було виділено 585 зл. і на організаційні цілі – 465 зл. Невеликі фінансові надходження свідчили про те, що Експозитура № 2 не надавала вільнокозацькому рухові великого значення, однак її керівництво намагалося не випускати козаків-емігрантів зі сфери свого політичного впливу [22].

Поряд із цим слід зазначити, що, незважаючи на підписання договору про ненапад із Радянським Союзом у 1932 р., фінансування прометеївського руху не припинялося аж до початку Другої світової війни. За підтримки польських спецслужб у 1935 р. на території Польщі був створений «Союз

вільного козацтва», який повинен був поширювати ідеологію «Вільного козацтва» в еміграційному середовищі за кордоном. У його статуті вказувалася мета – «Об'єднання всіх козаків, без різниці походження, які проживають на території Речі Посполитої» [31]. Однак, запідозривши козаків у зв'язках із членами Організації українських націоналістів (ОУН) у Польщі й Чехословаччині, керівництво Експозитури №2 вирішило припинити цей експеримент.

Проголошучи гасла незалежності Кубані від Росії, отаман І. Білий наражався на небезпеку з боку радянських спецслужб і білогвардійської еміграції за кордоном. Користуючись своїми впливами та зв'язками, вони всіляко його переслідували. Зокрема, 4 лютого 1938 р. отаман І. Білий разом із найближчим оточенням був заарештований поліцією в Белграді під час об'їзду своїх організацій, які він закликав продовжувати боротьбу з більшовиками за визволення «козачої батьківщини» [32]. Правоохоронні органи Югославії звинуватили його у зв'язках із ГПУ, що й стало підставою для затримання. Єдиним доказом було те, що його рідний брат Антон був начальником Північнокавказького ГПУ й проживав у Ростові-на-Дону. А також те, що найкращий друг Білого на прізвище Крикун теж займав високу посаду в цій же установі. Нібито з ними двома І. Білий підтримував зв'язок і одержував засоби для проведення дезорганізації козацького середовища [33]. Сам І. Білий пояснював у пресі, що за такими звинуваченнями можна було посадити в тюрму всіх емігрантів, у яких були родичі на батьківщині. Він детально описував, як його затримали за формальним звинуваченням через відсутність прописки в паспорті, як його «допитували, били, били і знову допитували», домагаючись, щоби він сам у чому-небудь зізнався. Його все ж змусили підписати звинувачення, яке було написане сербською мовою, не даючи можливості навіть з ним ознайомитися. Білий провів у тюрмі півтора місяця без пред'явлення конкретного

звинувачення. Він здогадувався, що арешт був інспірований монархістом Губаревим, який мав впливи в Белграді й іще при в'їзді до Югославії заявив отаману: «Спіймався таки... Не добив тебе генерал Денікін, то ми доб'ємо тебе тут» [34]. Наведені факти свідчать про важке життя козаків у європейських країнах у міжвоєнний період. Пошуки підтримки з боку Польщі не увінчалися успіхом, однак це був лише поодинокий епізод з великої історії козацької еміграції.

Отже, після поразки національно-визвольних прагнень кубанських і донських козаків вони опинилися у вимушеній еміграції. Об'єднання козацьких осередків за кордоном відбувалося під гаслом створення окремого козацького народу – козаків – і держави – Казакії. Уважаючи своїм головним ворогом Радянську Росію, козаки зверталися по допомогу до Польщі. Та зі свого боку намагалася використати козацький військовий потенціал у реалізації політики прометеїзму, що була спрямована на розчленування СРСР за національною ознакою. Однак конфлікти в козацькому середовищі, суперечки та протистояння з петлюрівцями й емігрантами з Північного Кавказу унеможливили їхнє входження до прометеївських організацій. Незважаючи на це, польсько-козацька співпраця на спільній антирадянській і антикомуністичній платформі продовжувалася протягом усього міжвоєнного періоду.

Джерела та література

1. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский – легенды и факты / пер. с пол. – Москва: Политиздат, 1990. – 399 с.
2. Lewandowski J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926. – Warszawa, 1967. – 225 s.
3. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – 314 s.

4. Симонова Т. М. Прометеизм во внешней политике Польши. 1919–1924 // Новая и новейшая история. – № 4. – 2002. – С. 47–64.
5. Деникин А. И. Очерки русской смуты: белое движение и борьба добровольческой армии. Май – октябрь 1918. – Минск, 2002. – С. 96.
6. *Трагедія Казачества* // Вольное казачество / ред. инж. И. А. Билый. – Париж, 1938. – 25 мая (№ 242). – С. 5–14.
7. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5433.
8. Там само, sygn. I.303.4.5474, к. 179.
9. Там само, sygn. I.303.4.5776, к. 7.
10. Там само, sygn. I.303.4.5741, к. 14.
11. Там само, sygn. I.303.4.5782, к. 606.
12. Российский государственный военный архив (РГВА). – Ф. 461/к. – Оп. 2. – Д. 33. – Л. 6.
13. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5474, к. 282.
14. В большом свете большие события // Вольное казачество / ред. инж. И. А. Билый. – Париж, 1938. – 25 мая (№ 242). – С. 1–5.
15. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5322, к. 305.
16. *Не ненависть к чужому, а любовь к своему* // Казачий голос. Орган независимой казачьей мысли. – Париж, 1937. – № 3. – С. 3.
17. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5474, к. 181.
18. Там само, sygn. I.303.4.5433, к. 30.
19. Там само, sygn. I.303.4.5665, к. 14.
20. Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), Akta Aleksandra Kawalkowskiego (AAK), sygn. 1155, к. 162.
21. Федоров С. К «соседской» проблеме казачества // Казакия – Козакія – Kozakia. – Прага, 1938. – № 28. – С. 8.
22. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5788, к. 573.
23. AAN, MSZ, sygn. 5322, к. 306.
24. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5474, к. 184.
25. Там само, sygn. I.303.4.5583, к. 554.
26. Там само, sygn. I.303.4.5788, к. 573.
27. Там само, sygn. I.303.4.5782, к. 661.
28. К украинской общественности // Вольное казачество. – Париж, 1934. – № 160. – С. 1.

29. САW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5433, k.190.
30. Там само, sygn. I.303.4.5477, k. 1–3.
31. Там само, sygn. I.303.4.5550, k. 1.
32. Иностранцы о русской эмиграции и аресте Походного Атамана // Вольное казачество / ред. инж. И. А. Билый. – Париж, 1938. – 25 мая (№ 242). – С. 1–5.
33. Дело И. А. Билого // Казачий Голос. – Париж, 1938. – № 6–7. – С. 33.
34. И. Б. О моем аресте в Югославии // Вольное казачество / ред. инж. И. А. Билый. – Париж, 1938. – № 239. – С. 3–4.